

eigen bijdrage over de kerkelijke repressie van magische praktijken, zoals met name terug te vinden in de decanale visitatieverslagen van het aartsbisdom Mechelen, alvast te mogen uitgeven in een eerder verschenen bundel onder redactie van H. Hasquin (*Magie, sorcellerie, parapsychologie* (Brussel, 1984)), die trouwens nauwer op bovengenoemde nieuwe vraagstellingen aansloot. Hier moeten we het dus met een aftreksel doen. Twee van de bijdragen zijn nauwelijks meer dan korte samenvattingen. Het artikel van H. Platelle over de toverijconsulten van de Kamerijkse kapitteldeken Gilles Carlier — overigens een van de meest voldragen stukken—was al vóór het congres elders verschenen. De bibliografie aan het eind van het boek lijkt zichtbaar onder een gebrek aan autopsie.

Het meest merkwaardige element tenslotte is de lange studie van de Nederlandse parapsycholoog L. Kneepkens. Hem was naar het schijnt door de congresleiding gevraagd te onderzoeken of er sprake is van een historische continuïteit tussen vroegmoderne hekserij en moderne parapsychologie, met andere woorden of hekserij gerekend kan worden tot wat thans paranormale verschijnselen worden genoemd—een verband dat suggererenderwijs ook al in de zojuist genoemde Brusselse bundel uit 1984 leek te worden gelegd. Kneepkens heeft zijn huiswerk goed gedaan en zorgvuldig definities geformuleerd, afwegingen gedaan, syllogismen geconstrueerd op een terrein dat hem voor de helft (de hekserij) evident weinig vertrouwd was. Hij concludeert dat 'ontoereikend bewijsmateriaal bij hekserij ons belet algemene uitspraken met een hoog zekerheidsgehalte te formuleren' (198), en wel principieel, op methodologische basis. Zo komen we natuurlijk niet verder. Maar impliciet kritiseert Kneepkens de beginvraag als anachronistisch en irrelevant. En terecht. Als er al 'een rode paranormale draad doorheen de hele geschiedenis' loopt, dan nog lijkt 'heksery geen exponent van deze eventuele continuïteit' (195) te zijn. Laatste merkwaardigheid van deze bundel, de parapsycholoog suggereert de historicus dan ook om naar meer historiserende verklaringshypothesen te zoeken, waarbij hekserij en parapsychologie als twee uiteenlopende historische produkten van onderscheiden 'socio-ideologische tijdsaders' worden gezien (182). Toen ik dit boek in de inleiding als 'een voortreffelijk voorbeeld van pluridisciplinaire studie' (9) zag aangeprezen, had ik me inderdaad iets dergelijks voorgesteld. Maar die verwachting wordt door de bundel slechts zéér ten dele vervuld.

Willem Frijhoff

M. Gijswijt-Hofstra, W. Frijhoff, ed., *Nederland betoverd. Toverij en hekserij van de veertiende tot in de twintigste eeuw* (Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 1987, 331 blz., f59,50, ISBN 90 6707 158 7).

De landelijke werkgroep voor de bestudering van hekserij en toverij in Nederland, in 1982 gesticht op initiatief van de sociologe M. Gijswijt-Hofstra, ziet haar onderzoeksactiviteiten met succes bekroond. Die studiegroep is een van de vele interdisciplinaire werkverbanden op het terrein van geestes- en maatschappijwetenschappen, spontaan ontstaan uit wetenschappelijke behoefte, lang voordat Haagse bureaucraten meenden — met oneigenlijke bedoelingen — het universitaire onderzoek op die terreinen te moeten dwingen één agregatieniveau te aanvaarden in zogenaamde programma's (vijfjarenplannen). In 1986 presenteerden W. de Blécourt en M. Gijswijt-Hofstra de eerste resultaten in een bundel getiteld *Kwade mensen: toverij in Nederland*, een afzonderlijk verkrijgbaar gesteld themanummer van *Volkskundig Bulletin*, XII, aflevering

1. Daarin staan zes regionale studies over heksenprocessen en toverij (Amersfoort, Groningen, Limburg, Zeeland, de Veluwe, Meppel) ingeleid dooreen algemeen essay van De Blécourt 'Van heksenprocessen naar toverij' en uitgeleid door Machteld Löwensteyn met een studie over de iconografische interpretatie van enkele heksenvoorstellingen van Jacques de Gheyn II.

De hier aan te kondigen bundel is ambitieuzer van opzet. Tweeëntwintig bijdragen over toverij zijn samengebracht in zes hoofdgroepen: voor Gelderse en Utrechtse rechtbanken; voor magistraten en kerkeraden in Holland en Zeeland; bestraffing in Overijssel, Drenthe, Groningen en Friesland; processen in Limburg en Noord-Brabant; geleerden over toverij; en beeldvorming, praktijk en beleving van toverij en hekserij. Twee van de bijdragen aan de laatste categorie zijn toch regionaal gebaseerd, namelijk over Friesland (De Blécourt) en oostelijk Gelderland (Frijhoff). De inleiding, en het afsluitend essay 'Hoofdlijnen en interpretaties van Nederlandse toverij en hekserij' (256-279) zijn van de hand van M. Gijswijt-Hofstra. Aan de beide bundels danken we een belangrijke revisie van de oude wijsheid — al door J. Scheltema in 1828 geponeerd — als zouden de noordelijke Nederlanden binnen Europa een uitzonderingspositie hebben ingenomen met betrekking tot de berechting van toverij. Doodvonnissen zouden hier niet alleen later zijn toegepast, maar ook geringer in aantal zijn geweest dan in omliggende landen. Ook zou het opleggen van de doodstraf wegens toverij hier eerder geëindigd zijn. De Waardt en De Blécourt menen dat alleen de laatste stelling van Scheltema houdbaar is. De beide andere moeten thans worden verlaten, menen zij. Ik vraag mij af of men Scheltema hiermee wel recht doet. Zijn vraagstelling was een andere: het ging hem om heksenprocessen in de beperkte zin. En of hij Limburg, waar in Roermond de moorddadige processen van 1613 werden gevoerd, wel tot zijn 'vaderland' (waarom tussen aanhalingstekens?) heeft gerekend, is inderdaad twijfelachtig.

Ongetwijfeld heeft het onderzoek van de leden van de werkgroep geleid tot een verbreding van het object 'toverij'. Dat blijkt voor de beoefenaar van de mentaliteitsgeschiedenis een gewichtige ontdekking, want daardoor is het mogelijk toverij-geloof en -praktijken diachroon, tot in de twintigste eeuw — zinvol te analyseren. Dat tevens het buitenlandse 'stereotype van de Nederlandse tolerantie' gecorrigeerd moet worden, lijkt me een voorbarige conclusie.

De bundel is weliswaar geen eenheid — ook niet ten aanzien van de kwaliteit der artikelen — maar hij biedt een schat aan gegevens en verrassende conclusies. De resultaten worden ons als 'voorlopig' gepresenteerd — er zullen nog meer artikelen, enkele dissertaties en een bibliografie volgen — maar toch wijst de 'Lijst van toverijprocessen en -zaken' (ongepagineerd) op een streven naar documentaire volledigheid. Blijkens de index (ongepagineerd) zijn niet alle namen in de lijst in de teksten der opstellen verwerkt. Ik vraag mij af of deze lijst niet wat te vroeg komt. Alleen al ten aanzien van Amsterdam is ze onvolledig en vol fouten: Engel Dirks lees Engel Dirksdochter, Hessel Gerrits lees Hessel Gerritsdochter; Symon Martensz. van Pynacker komt behalve bij Scheltema ook in de archieven voor: GAA ORA 567 fol. 160; bij Meyns Cornelis (dochter) is de bronvermelding weggevallen: GAA ORA 271 fol. 51-56 en 567 fol. 228; bij Anna Jansdr. c. s. kan sub 271 nog fol. 77 toegevoegd worden; Femme Lubberts lees Femme Lubbertsdochter; bij Damiaan Willems dient Mary Claesdochter van Meerhuizen te worden toegevoegd, de bron is — behalve Scheltema — GAA ORA 272 fol. 5-6; bij de Doodstraf van Volckgen Harmans (van Blokzijl) mag wel vermeld worden dat zij de dag vóór haar executie in de gevangenis is overleden; Feye Jans en Gysbertgen Jans lees voor beide Jansdochter. In de index zijn de beide Pieter van Akens kennelijk dezelfde in Amsterdam veroordeelde persoon; hetzelfde geldt voor Jans, Fye en Jansdr., Fye. Gedrukte bronnen (rekeningen) van de processen te Nijmegen in 1555, 1557 en 1584 vindt men bij J. In de *Betouw, Bijvoegzel tot de Annales en*

Chronijk van Nijmegen uit de Rekenboeken ... (Nijmegen, 1792) 12, 14, 38. Allicht blijven er suggesties voor aanvullingen: ARA Hof van Holland, Criminele Papieren 1698 sub 11 : Stukken inzake de baljuw van Amstelland contra Joachimus Haringh burger van Enkhuizen beschuldigd van de gezondheid des duivels gedronken te hebben (jurisdictiegeschil). UB Leiden, handschriften MNLetk. nr. 1592: Proces van Trijn Hendriks beschuldigd van toverij te Harlingen.

Gezien de bewering dat er in de Europese historiografie een geringe bekendheid met de Nederlandse toverijprocessen bestaat (10), verbaast het dat in de literatuuropgave de Duitstalige uitgave van Baschwitz' *Hexen und Hexenprozesse* (1963) ontbreekt, die aan de wel geciteerde Nederlandse editie (1964) voorafging. Dit alles neemt overigens niet weg dat er alle aanleiding is om ons te verheugen over het verschijnen van deze bundel waarvan de voornaamste conclusies het zeker verdienen ook in het buitenland bekend te worden gemaakt.

A. H. Huussen

Th. H. Lunsingh Scheurleer, e. a., *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht, II, De Papplepel* (Leiden: Kunsthistorisch Instituut, 1987, 647 blz., f39,50, ISBN 90 6471 196 8).

In 1986 publiceerde het Kunsthistorisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Leiden de eerste resultaten van een langlopend onderzoek naar de geschiedenis van de wooncultuur aan het Rapenburg, Leidens belangrijkste gracht (zie *BMGN*, CI (1986) 631-632). Ruim een jaar later is nu deel II van deze serie van zes verschenen. Dit deel behandelt het huizenblok tussen de Breestraat en de Langebrug, de gebeurte die vanouds werd aangeduid als 'De Papplepel'. De aanblik van dit gedeelte van de gracht, waar zich nu vijf monumentale herenhuizen bevinden (nummers 2-10), werd eertijds bepaald door een uitgestrekt gebouwencomplex. Omstreeks het midden van de vijftiende eeuw bouwden hier namelijk de zusters van Sint Barbara hun klooster. Na de ontruiming in 1575 deed het complex enkele jaren dienst als onderkomen voor de pas gestichte universiteit. In 1577 besloot het stadsbestuur het voormalige klooster tot Prinsenhof te bestemmen. Deze functie behielden de gebouwen tot 1667, toen zij definitief werden gesloopt. Vele Oranjes, alsmede verschillende buitenlandse vorsten namen hier voor kortere of langere tijd hun intrek. De hiermee samenhangende wederwaardigheden krijgen, naast de kunsthistorische aspecten, van de auteurs ruime aandacht.

Op de door de afbraak van het Prinsenhof vrijgekomen ruimte verrezen in 1668 vier huizen, die wat 'hoochte, fatsoen, cierende en ornament' (22, 224) betreft voldeden aan de door het stadsbestuur bij de gronduitgifte gestelde eis. Tezamen vormen de gevels van deze vier panden min of meer een eenheid. De façades van Rapenburg 4, 6 en 10 zijn ontworpen door stadsmeestertimmerman Willem van der Helm, terwijl de voorgevel van nummer 8 wordt toegeschreven aan Pieter Post. De architect van het wat geïsoleerd staande hoekhuis Rapenburg 2, dat omstreeks 1637 zijn huidige uiterlijk kreeg, is onbekend. Op dezelfde wijze als in deel I wordt van elk van deze vijf panden eerst een feitelijk overzicht gegeven van de eigenaren en/of bewoners. In het daaropvolgende tekstgedeelte passeren deze personen opnieuw de revue, nu in samenhang met de bouwgeschiedenis en de inrichting van ieder huis. Daarna volgt een beschrijving van de huidige toestand van elk pand, zowel van de gevel als van het interieur. Bijna een kwart van het boek bestaat uit boedelinventarissen en overzichten van kunstbezit van verschillende bewoners, die integraal als bijlagen zijn opgenomen.

De meeste aandacht in het boek gaat uit naar het imposante Rapenburg 6 (305-520). Met name